

Державний політехнічний музей; НАН України; Інститут технічної теплофізики. — К. : ЕКМО, 2005. — 104 с.

13. С. П. Тимошенко — механік ХХ століття: Матеріали наук. читань з циклу «Видатні конструктори України» / НТУУ «КПІ», Державний політехнічний музей. — К. : ЕКМО, 2004. — 86 с.

14. Творці легендарної «тридцятьчетвірки»: Матеріали наукових читань з циклу: «Видатні конструктори України» / НТУУ «КПІ», Державний політехнічний музей. — К. : ЕКМО, 2002. — 90 с.

15. Видатні конструктори України: за матеріалами наук. читань з циклу «Видатні конструктори України», проведених у 2001—2008 рр. / НАН України; НТУУ «КПІ», Державний політехнічний музей / Б. Є. Патон (ред.), А. І. Дормідонтов (уклад.), М. З. Згуровський (ред.). — Т. 1 — К. : ЕКМО, 2008. — 323 с.

16. Видатні конструктори України: за матеріалами наук. читань з циклу «Видатні конструктори України», проведених у 2001—2008 рр. / НАН України; НТУУ «КПІ», Державний політехнічний музей / Б. Є. Патон (ред.), К. Б. Антоненко та ін., М. З. Згуровський (ред.). — Т. 2. — К. : ЕКМО, 2010. — 327 с.

17. Видатні конструктори України: за матеріалами наук. читань з циклу «Видатні конструктори України», проведених у 2001—2008 рр. / НАН України; НТУУ «КПІ», Державний політехнічний музей / Б. Є. Патон (ред.), К. Б. Антоненко та ін., М. З. Згуровський (ред.). — Т. 3. — К. : ЕКМО, 2011. — 412 с.

С. М. Осінчук

УДК: 930.1:316.6

MEMORY STUDIES: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено змісту основних понять історії пам'яті, таких як «пам'ять», «колективна пам'ять», «ідентичність» тощо. Автор аналізує історію виникнення головних методологічних засад цього напрямку досліджень, базованих на соціологічному підході до вивчення пам'яті, а також вплив психоаналітичної традиції.

Ключові слова: пам'ять, історія пам'яті, історіографія, ідентичність, травма.

Статья посвящена содержанию основных понятий истории памяти, таких как «память», «коллективная память», «идентичность». Автор анализирует историю возникновения основных методологических принципов этого направления исследований, которые базируются на социологическом подходе к изучению памяти, а также влияние психоаналитической традиции.

Ключевые слова: память, история памяти, историография, идентичность, травма.

The article considers main terms of memory studies, such as «memory», «collective memory», «identity» etc. The author analyses development of main methodological principles of a given area based on the sociological approach to the memory studies, and influence of psychoanalytical tradition.

Keywords: memory, history of memory, historiography, identity, trauma.

Такий напрям досліджень, як історія пам'яті (або так звані memory studies), потребує від дослідника чіткого розуміння, які саме терміни доречно буде застосувати. Звісно, є велика спокуса скористатися кліше на зразок тих, котрі стверджують, що дослідники пам'яті ще не виробили чітких визначень ні меж своєї галузі, ані понять на позначення об'єктів досліджень. Ми маємо на меті цього уникнути, виокремивши основні поняття, що їх застосовують в історії пам'яті, та дослідивши історію їхнього виникнення.

В останні роки широка увага українського суспільства та вітчизняного політичного істеблішменту, зокрема до відзначення різноманітних історичних подій, надала широкий емпіричний матеріал до досліджень з історії пам'яті. Це також активізувало теоретичні розробки проблематики меморіальних студій. Серед найгрунтовніших можемо назвати працю професора Гелінади Грінченко «Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів холодної війни» [8]. У ній дослідниця детально розглядає основні сучасні концепції «історичної пам'яті» та напрямки сучасної критики у даній галузі історичних досліджень. Різні аспекти питання також висвітлюють відомі українські історики Владислав Гриневиц та Георгій Касьянов [7; 13].

Як влучно зауважив Олексій Васильєв, представник Російського інституту культурології, в дослідженні «Сучасні memory studies та трансформація класичного спадку», представникам наукової спільноти, так само, як і інших спільнот, властиво інституалізувати власну галузь. Тож протягом історії досліджень пам'яті відбувається «оформлення “класичного” переліку текстів та авторів, в першу чергу — засновників, навколо яких як навколо загальноновизнаних авторитетів могла б вибудовуватися ідентичність дослідницької спільноти» [4, с. 31–32].

Одним з таких засновників (власне, чи не єдиним) вважається Моріс Хальбвакс, учень Емілія Дюркгайма, представник Французької соціологічної школи, котра успадкувала інтерес до пам'яті від психоаналітичної школи. Роботи Хальбвакса 1920-х рр. започаткували перехід до досліджень так званого колективного рівня пам'яті. Вперше поняття пам'яті було зіставлено з поняттям групи, а не окремої особи. «Щоб доторкнутися до історичної реальності, ... [людині — С. О.] необхідно вийти за межі свого “я”, за своєї точку зору групи, побачити, як той чи інший факт став пам'ятною

датою тому, що увійшов до кола національних турбот, інтересів та захоп-лень» [22]. За Хальббаксом, визначений таким чином час (дослідник називає його соціальним) — зовнішній відносно часу, котрий переживається в свідомості індивіда. Зрозуміло, йдеться не тільки про національні інтереси, «між індивідом та нацією є багато інших, більш обмежених груп, котрі також мають власну пам'ять і трансформація котрих набагато більш прямо впливає на життя та свідомість їхніх членів» [22]. Соціальні групи є носіями традицій, цінностей, ідеалів. За Хальббаксом, «суспільство має жити. Навіть коли суспільні інститути зазнають глибоких змін, і навіть особливо в такі моменти, найкращий спосіб вкоренити їх полягає в тому, щоб підкріпити їх усіма ще доступними традиціями» [22]. Забуття багатьох подій Моріс Хальббакс пов'язує не з бажанням забути, антипатією чи байдужістю, а зі зникненням групи, що була носієм пам'яті про них. Можемо погодитися з думкою Патрика Хаттона, котрий зазначає, що «для Хальбакса проблема пам'яті тому є проблемою соціальної влади» [23, с. 202].

Історія — це поняття, що його застосовує Хальббакс на противагу пам'яті. Історія не збігається з пам'яттю. Історія поміщує себе поза групами і над ними, «не вагаючись, вводить у потік фактів прості події, місце яких зафіксовано одного разу і назавжди» [22]. Разом з тим спогад переважно «є реконструкцією минулого за допомогою даних, отриманих в теперішньому, тим більше підготовленою попередніми реконструкціями, котрі вже сильно змінили колишню картину» [22].

Після Хальбакса дослідники часто порушували питання: якою мірою та в який спосіб образ минулого надається до змін. Зокрема, наскільки цей образ минулого може змінюватися залежно від намірів того чи іншого соціального агента*. Властивості та зміст колективної пам'яті залежать від спільноти, яка, умовно кажучи, нею володіє. Наприклад, для Світлани Євграфової, пам'ять етносу є тотожною сумі національних міфів, тоді як пам'ять суспільства — це «сума знань про минуле нації, національної культури та держави, що зберігається не маргінальною частиною суспільства і передається як з покоління в покоління, так і через систему освіти і соціального впливу; усвідомлюється не маргінальною частиною суспільства як необхідна складова індивідуальної та національної культури» [10, с. 174–175]. Одним з показників ґрунтовності дослідження в галузі memory studies, на нашу думку, є те, чи вдається авторові не перетнути межу, за якою він сам починає

* Термін «суб'єкт» застосовується в описах «моделей», «структур», «правил», коли суб'єкти позбавлені власної активності і підпорядковані «системі». Тоді як «агенти» здійснюють власні стратегії, тобто спрямовуються певною метою, але мета не керує ними, не визначає докінцево їхню поведінку. Див.: Бурдьє П. Соціологія політики / Бурдьє П. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336 с.

продукувати образи та символи. На думку Тоні Джадта (Tony Judt), історики давно вже займаються «критикою та виправленням офіційної, публічної пам'яті про минуле, котра вирішує свої власні завдання» [9, с. 53].

Як синонім до поняття колективна пам'ять часто вживають термін історична пам'ять. На думку В'ячеслава Артюха, вона є «спрощеними колективними сприйняттями фактів свого минулого членами національної спільноти. ... [Змістом історичної пам'яті — *С. О.*] є не стільки факти минулого, скільки образи минулого, вірніше, їх оцінкові уявлення» [1, с. 56]. Деякі дослідники тяжіють до того, щоб романтизувати це поняття. Зокрема, Валентина Карлова у статті «Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн» пропонує таке визначення: «Історична пам'ять — це ті фундаментальні історичні цінності, які є консолідуючими чинниками націєтворення», згодом додаючи: «Історична пам'ять є тим своєрідним національно-генетичним кодом, який зберігає знання нації про історію, етапи розвитку, умови існування й духовний потенціал нації» [12].

Часом намагання надати визначення поняттю історичної пам'яті не надто наближають нас до розуміння цього явища. Член-кореспондент Російської академії наук, доктор філософських наук, професор Жан Тощенко пише, що історична пам'ять — «це певним чином сфокусована свідомість, котра відображає особливу значущість та актуальність інформації про минуле в тісному взаємозв'язку з теперішнім та майбутнім» [21]. Для Тощенко історична пам'ять є підґрунтям для історичної свідомості, котра являє собою «сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, що відображають сприйняття та оцінку минулого в усьому його різноманітті, притаманному як для суспільства загалом, так і для різноманітних соціально-демографічних, соціально-професійних та етносоціальних груп, а також окремих людей» [21].

Але повернімося до нашого переліку «загальноновизнаних авторитетів». Важливою ланкою в історії досліджень пам'яті стало видання 1983 р. «Винайдення традицій» (The Invention of Tradition) за редакцією Ерика Гобсбаума (Eric Hobsbawm) та Теренса Рейнджера (Terence Ranger). Як зазначив Микола Климчук у передмові до українського видання, «Доля була напрочуд прихильною» до цієї книжки, адже вона «витримала щонайменше дванадцять перевидань, побачила світ кількома мовами та стала визнаною класикою жанру, програмним читанням для студентів, «пам'яткою історичної думки» [14, с. 6]. Спробуємо з'ясувати, чому концепція книги, опублікованої за матеріалами однойменної конференції, отримала такий відгук: «Пам'ять фактично є тут [у Гобсбаума та Рейнджера — *С. О.*] тотожною політичній ідеології» [4, с. 31]. «Винайдення традицій» відбувається не лише в політиці й не лише політичною елітою, тож із твердженням Васильє-

ва важко погодитися. Під кутом «винайдення традицій» можна розглянути практики якої завгодно за розміром та структурою спільноти. Як пише Гобсбаум, ««винайдена традиція» означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично означає зв'язок з минулим» [6, с. 13]. Вона, власне, є процесом «формалізації і ритуалізації, котрий характеризується звертанням до минулого, як мінімум, наполяганням на повторюваності» [6, с. 16].

Традиція за Гобсбаумом протиставляється звичаєві. Традиція, на відміну від звичаю, є незмінною, тоді як звичай санкціонує зміни, робить їх видимо тяглими. Традиція також відрізняється від правил та порядків, виникнення яких дослідник пояснює радше технічною потребою [6, с. 15].

Класифікація «винайдених традицій», яку запропонував Гобсбаум, має такий вигляд: «а) ті, що встановлюють або символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних або штучних спільнотах; б) ті, що встановлюють або легітимізують інституції, статус чи владні зв'язки; в) ті, чиєю головною метою була соціалізація, прищеплення переконань, систем, цінностей і правил поведінки» [6, с. 22]. За першої-ліпшої спроби співвіднести будь-яку відому нам «винайдену традицію» з цим розподілом стає зрозуміло, що визначитися з належністю її до одного з трьох типів украй важко (та, мабуть, і не потрібно). «Винайдена традиція» може і має виконувати кілька функцій одразу.

1989 р. вийшла друком праця Пола Коннертона (Paul Connerton) «Як суспільства пам'ятають» (How societies remember)**. У ній головними поняттями-опозиціями є «соціальна пам'ять» та «історична реконструкція». «Історична пам'ять ... не залежить від соціальної пам'яті. ... історична реконструкція потрібна навіть тоді, коли соціальна пам'ять зберігає прямі свідчення події» [15, с. 32]. Розмірковуючи про час, Коннертон пише, що «індивідуальне відчуття часу великою мірою залежить від усвідомлення безперервного існування суспільства, або, точніше, від образу цієї безперервності, створеного цим суспільством» [15, с. 30]. Як бачимо, для нього, як свого часу і для Хальбвакса, час та пам'ять — це категорії, які для кожного індивіда детермінує група. «Пам'ять-звичка, точніше, соціально забарвлена пам'ять-звичка суб'єкта не є ідентичною когнітивній пам'яті цього суб'єкта, де йдеться про пам'ятання правил чи кодів. Вона також не є лише якимось додатковим аспектом. Вона — суттєвий інгредієнт успішного і переконливого розігрування/перформенсу цих правил і кодів» [15, с. 63].

** Українською перекладено 2004 року.

Другий та третій розділи праці Коннертона присвячено церемоніям ушанування пам'яті та відповідним тілесним практикам. Отже, для нього «вивчати соціальний бік формування пам'яті означає приділяти увагу тим актам передачі пам'яті та спогадів, які й створюють можливість пам'ятати разом — спільної пам'яті» [15, с. 68]. Ми ще звернемося до теорії Коннертона у відповідному розділі роботи.

Перелік авторитетних дослідників історії пам'яті був би неповним без П'єра Нора (Pierre Nora), котрий є представником третього покоління школи «Анналів». Так само, як і видання за редакцією Гобсбаума, науковий доробок цього історика збагатив словник нашої галузі впізнаваною метафорою. «Місця пам'яті»*** (lieux de memoire) — назва багатотомної (три частини, сім томів, близько 5600 сторінок) колективної праці, що виходила друком у Франції протягом 1984–1992 рр. та містила теоретичні зауваги П'єра Нора. Він виступив координатором проекту, в якому брали участь близько 120 вчених, більшість з яких — історики. Три частини мали назви «Республіка», «Нація» та «Франція» й містили статті про пам'ятники, архітектурні споруди, музеї та галереї, святкування та національну символіку тощо.

Як пише Тоні Джадт, «амбіційний проект П'єра Нора з'явився на світ в епоху сумнівів та розгубленості» [9, с. 58]. У повоєнний час змін зазнали всі галузі життя Франції: модернізація, пошкваллення економіки привели до значних соціальних міграцій населення, змінилися ритм життя, структура населення, його побут. Франція ризикувала втратити все, що символізувало усталений протягом століть спосіб життя. Зрештою, видання П'єра Нора саме по собі стало своєрідним місцем пам'яті, переліком того, що слід пам'ятати.

Не перебільшуючи, можемо сказати, що це видання здійснило методологічний поворот у дослідженні пам'яті. Можливо, не стільки конкретним змістом кожної статті, скільки відкриттям нової перспективи для досліджень. «Музеї, архіви, кладовища, фестивалі, річниці, угоди, письмові свідчення, святини, тасмі спільноти — усе це є наріжні камені іншої епохи, ілюзія вічності» [30, р. 12]. Вони, для Нора, є не джерелом знань про минуле, а об'єктом досліджень теперішніх репрезентацій минулого. По суті, для історика минуле зникає, натомість сьогодення наповнюється образами минулого. «Історія перестає бути мнемонічною реконструкцією і перетворюється замість цього на археологічну деконструкцію» [23, с. 350].

*** Зауважимо, що цей термін має кілька варіантів перекладу, зокрема, російською та англійською. У перекладах робіт самого Нора le lieux de memoire — це зазвичай «мєста пам'яті», тоді як у перекладах про Нора це можуть бути також «пространства пам'яті» або «мнемонические места». Так само у назві англійського перекладу 1996–1998 рр. багатотомника вжито слово «realms», але часто вживається і нейтральне «sites».

Щойно між подією та сьогоднішнім з'являються дистанція, перехід, «ми більше не в істинній пам'яті, але в історії» [19, с. 19]. Нора так само, як і його попередники, протиставляє історію та пам'ять. Історія — це завжди реконструкція, неповна та проблематична, тоді як пам'ять — це актуальне явище, переживання зв'язку з вічним теперішнім. Як дотепно зауважує Нора, «пам'ять завжди підозріла для історії, справжня місія котрої полягає в тому, щоб зруйнувати та витіснити її» [19, с. 21]. Якби історія не оточувала пам'ять, не деформувала та не перетворювала б її, проникаючи в неї та паралізуючи її, не існувало б місць пам'яті, а були б тільки місця історії. За Нора, місця пам'яті — це результат взаємодії між історією та пам'яттю. Місця пам'яті не можуть утворитися без бажання (наміру) запам'ятати [30, с. 19]. Будинок, де народився видатний поет, залишиться просто будинком доти, поки хтось, наприклад, помістить його в перелік пам'яток історії та культури, позначивши меморіальною табличкою.

Загалом, питання носія цього наміру, питання агента залишається поза увагою дослідника. Його набагато більше цікавить результат — той образ минулого, який постав унаслідок реалізації наміру. Місця пам'яті постають, тому що зникає пам'ять соціальних груп, постають тоді, коли з'являється відчуття розриву з минулим, але пам'яті ще достатньо, щоб втілити її в певний образ у намаганні зберегти. Місця пам'яті — це рештки [19, с. 26]. Не випадково розділ, присвячений теорії П'єра Нора, в праці Патрика Хаттона має підназву «Археологія національної пам'яті» [23, с. 348].

Методологія П'єра Нора позбавляє історію тяглості. Історія більше не постає як континуум так званих історичних фактів. Це «предмет» конструкції, місце якої — не пустий і гомогенний час, а час, сповнений «актуальним минулим» [2, с. 86]. Факти перетворилися на образи й не ранжуються за часом — усі вони є реальністю теперішнього. Поле дослідження — надзвичайно широке, як *lieux de memoire* може бути потрактоване будь-що: пам'ятник або музей як «споконвічні» місця пам'яті, підручник з історії, твір художньої літератури, серія банокот із зображеннями історичних постатей чи видатних місць національної історії тощо. Джерела до вивчення історії пам'яті з позицій *lieux de memoire* не потребують верифікації: не надто вправний історичний роман, сповнений анахронізмів, із непоганим накладом — рівнозначний з найбільш автентичними документами у своєму праві бути дослідженим. Об'єктом розвідки може стати й праця колеги-історика. За математичною аналогією, історія *lieux de memoire* є історією другого порядку. Але така, на перший погляд, оптимістична нескінченність джерельної бази може становити небезпеку для дослідника. Якщо взяти до уваги також «всесвітній тріумф пам'яті», про який Нора пише в однойменній праці, складається враження практично всемогутності історика [18]. Історія пам'яті як історія місць пам'яті ризикує перетворитися на річ для себе.

П'єр Нора, як ми зазначали, майже зовсім не приділяє уваги агентам — тим, хто міг би здійснювати стратегії пам'яті та формувати політику пам'яті. В його риторичі є поняття «нації» (і, зауважимо, «нації» як даності, а не як боротьби), а отже, між рядками можемо знайти й «державу» як один із інститутів, що забезпечують існування «нації» [19, с. 25]. Низка сучасних дослідників розглядає колективну пам'ять як те, що надається до конструювання, до того ж конструювання «згори». Так у дискурсі з'являється поняття «моделі пам'яті», а також «політики пам'яті» (часто як синонім до «політичної ідеології»), яку здійснює держава. З огляду на такий підхід, колективна пам'ять виконує дві основні функції — формування ідентичності та легітимації чинного політичного чи суспільного устрою.

Ідентичність — одне з ключових понять сучасної теорії пам'яті. Хоча, наприклад, Анатолій Хазанов зауважує, що «спосіб, у який посттоталітарні та поставторитарні країни дають раду своєму проблемному минулому, говорить більше про їхній теперішній політичний лад, ніж про національну ідентичність» [29, р. 293]. Схожу, ще прямолінійнішу відносно українського контексту, думку висловлює в есеї Іван-Павло Химка: «В Україні політики зазвичай апелюють до політики ідентичності, оскільки набагато простіше виробляти символи, ніж покращувати галузь охорони здоров'я, освіти або державної служби» [28]. Поза тим, ідентичність — це ідентифікація індивіда з певною групою, в нашому контексті за допомогою спільних (спільно сконструйованих) спогадів. Наразі, однією з актуальних тенденцій є гіперболізація значення колективної пам'яті, постійне наголошення на ролі пам'яті у формуванні ідентичності, нації зокрема. «Ми вже звикли думати, що “пам'ятати” — якимось краще та здоровіше, ніж “забувати”», — пише Гаральд Вельцер [5], мабуть, маючи на увазі твердження на зразок такого: «відновлення [зауважимо, саме відновлення — С. О.] історичної пам'яті — шлях до примирення і консолідації суспільства» [12].

Наступним логічним кроком з огляду на таку стратегію було б зробити невелике уточнення: обрати об'єкт історичної пам'яті. «Пам'ять про» як засіб формування ідентичності — ось спосіб переходу до практичної частини нашого дослідження.

Вже згадуваний Артюх пише, що «державні інституції ... в утвердженні нової моделі пам'яті й постійній підтримці її дієвості відіграють панівну роль» [1, с. 56]. Дослідник говорить, що результатом такої діяльності є створення однієї (єдиної) моделі пам'яті [1, с. 57]. З останньою тезою легко погодитися хоча б з огляду на її позірну логічність: один соціальний агент продукує одну (єдину) модель пам'яті — ту, якої потребує він сам.

Постає запитання, що таке модель пам'яті. Загалом модель — це загальна схема, зразок. Чи можемо ми говорити про можливість створення певно-

го зразка пам'яті? Можливо, йдеться про не зовсім коректне ототожнення моделі та нарративу. Держава (втім, як і інші агенти) спроможна вибудувати власну історію (у значенні story, а не history), але навряд чи тепер має монополію на минуле. Кожна з груп, котрі представляють суспільство, пропонує свою версію минулого, тобто пам'ять конструюється не тільки «згори», але й «знизу». Васильєв називає це «динамічно-комунікативним» підходом до соціальної (культурної) пам'яті. Тобто політика пам'яті не може розглядатися як безпроблемна маніпуляція історичним та людським матеріалом, адже будь-які стратегії в цій галузі можуть стикнутися з контр-стратегіями, з того самого матеріалу можна створити різні нарративи та обґрунтувати ними різні ідентичності [4, с. 31–32]. В будь-якому разі, «процеси культурної амнезії чи, навпаки, культурного спогаду, зафарбовування, увічнення ніколи не бувають “несвідомими”. Ці процеси відповідають інтересам певних людей, груп чи інститутів і цілком свідомо реалізуються внаслідок культурної взаємодії чи політичного “торгу” з іншими групами» [24, с. 48]. Нагадаємо, що ми наразі розглядаємо колективну пам'ять як соціальне явище.

З цього, на думку Гелінади Грінченко, випливають дві основні проблеми: «проблема зловживання пам'яттю для обслуговування будь-яких легітимізаційних проблем, у тому числі політичних, юридичних, матеріальних тощо, і проблема конфліктів пам'яті, за якою кожна із версій претендує на правильність та відповідність “історичній дійсності”, створюючи тим самим окреме та відмежоване від інших поле тяжіння власної “правоти” з міцною доцентровою силою» [8, с. 21].

Лариса Нагорна пропонує цікаве визначення: на її думку, найчастіше політика пам'яті розглядається як «засіб підтримання політичними засобами “надчутливості” соціуму до його травматичного досвіду» [17, с. 315]. Отже, ще один спосіб дослідження колективної пам'яті пов'язаний із психоаналітичною традицією. Саме з психоаналізу запозичено такі поняття як травма або колективна травма та тріумф, витіснення, колективне несвідоме. Це не дивно, адже психоаналіз вплинув на більшість наук про людину та на всю інтелектуальну атмосферу ХХ ст. загалом.

Розробка теорії колективної травми в контексті історії пам'яті пов'язана насамперед із історіографічною традицією дослідження Голокосту****. Щоб з'ясувати, коли саме в ній було запроваджено дискурс колективної травми, розгляньмо історію дослідження Шоа.

Нюрнберзький процес започаткував накопичення свідчень очевидців та документальної бази Голокосту. Попри це, тему певний час було виключе-

**** Термін Голокост (the Holocaust) (із гр. — суцільне спалення жертви) у його нинішньому значенні винищення євреїв нацистами почали застосовувати з 1942 р. Інший термін на позначення цих подій — Шоа (з іврити — трагедія).

но з суспільного життя як у Європі, так і в новоствореній державі Ізраїль. Дослідники пояснюють це кількома причинами. За словами Діни Порат (Dina Porat), єврейська спільнота в Палестині, спостерігаючи за розгортанням нацистського режиму, сприймала винищення євреїв у Європі лише як підтвердження тези про те, що життя єврейської діаспори обов'язково має закінчитися катастрофічно [31, р. 158]. З закінченням війни постало питання залучення тих, хто вижив****, до життя єврейської спільноти як на практичному, так і на символічному рівнях. Протягом перших повоєнних років колишнім в'язням концтаборів закидали відсутність справжнього бажання пожертвувати собою в боротьбі проти нацизму, а також наявність специфічних моральних якостей, які дали їм змогу вижити [31, р. 162]. Яель Зерубавель (Yael Zerubavel) пише про подвійність у ставленні ізраїльського суспільства до тих, хто вижив, та до Голокосту загалом, навіть після запровадження 1951 р. Дня пам'яті Катастрофи. «Усі офіційні формулювання того, що саме ми вшановуємо — пам'ять “Катастрофи і повстань у гетто”, пам'ять “Катастрофи і героїзму”, пам'ять “жертв та героїв” — демонстрували подвійний підхід до цих подій, коли збройне протистояння нацистам визначали як “героїчне”, а сама катастрофа належала до “негероїчних” епізодів єврейської історії» [11, с. 197]. Разом з тим, «ті, хто вижив, втомилися від своєї інакшості та потребували часу для того, щоб забути і зцілитися» [31, р. 168].

Перші розвідки, присвячені історії Голокосту, з'явилися лише в середині 1950-х рр. [32, р. XVI]. Широке запровадження міфологічного терміну Голокост, пов'язують із творами Елі Візеля (Elie Wiesel), лауреата Нобелівської премії з літератури, присвяченими єврейській культурі та злочинам нацистів під час Другої світової війни, опублікованими в середині 1950-х рр. Візель запропонував тезу про безпрецедентність Голокосту в світовій історії та його сакральне значення для історії євреїв. Він також наголошував на неможливості уявити травму Шоа. З філософського боку про «неуявність» травми Голокосту почав говорити Жан-Франсуа Лютар [16], його опонентами виступали Жак Рансьєр та Жорж Діді-Юберман. Дискусії провадилися навколо фільму Клода Ланцмана «Шоа» (1985 р.).

Отже, якщо травма — це порушення цілісності, то під колективною травмою часто розуміють «сильний удар», який руйнує соціальні зв'язки всередині спільноти, колективу. Також колективна травма — це шок від усвідомлення того, що спільнота більше не може бути джерелом ефективної підтримки для кожного її члена, шок від руйнації певного «ми» [25]. Тож зго-

**** В англійській мові використовується термін *Survivor* на позначення людини, яка вижила під час Голокосту.

дом термін колективна травма почали застосовувати на позначення інших подій в історії різних націй. Бернар Гісен (Bernard Giesen), розглядаючи роль колективного травматичного досвіду в формуванні німецької ідентичності, зазначає, що травма та тріумф — це поняття, які позначають крайні межі досвіду спільноти та межю для її самовизначення, так само як народження і смерть — межі досвіду індивіда [27, р. 229].

У результаті розробки теорії травми відносно колективної пам'яті було запропоновано також концепцію комплексу «обраність-міф-травма» (Chosenness-Myth-Trauma (CMT) complex) [4, с. 43], згідно з якою травматичний досвід полягає в запам'ятовуванні страждань, котрих обраному народові завдали вороги. Тож травма може слугувати за доказ особливого призначення народу чи нації, знову ж таки для усталення певної спільної ідентичності. Саме через це намагання застосувати концепцію колективної травми відносно Голокосту та інших подій у світовій історії зазнають постійної критики в різних аспектах. Зокрема, 2000 р. вийшла друком книга Нормана Фінкельштейна «Індустрія Голокосту», в якій автор говорить про використання страждань євреїв під час Голокосту мало не з комерційною метою [20].

Професор, доктор філософських наук Олексій Руткевич зазначає: «Щоб був наявний колективний травматичний досвід, потрібна колективна психіка..., а це суперечить усьому тому, що говорять теперішні науки про людину» [20, с. 242]. За словами дослідника, якщо говорити про травму, то «усе людство з його історією воєн, тортур та страт, що не додає оптимізму, в такому разі “хворе” та потребує “цілителів”» [20, с. 247].

Отже, так званий меморіальний бум або активізація історичних досліджень з історії пам'яті припадає на 80-ті рр. ХХ ст., коли з'явилися, зокрема, відомі роботи П'єра Нора та Еріка Гобсбаума. У той час дослідники знову активно звернулися до теорії колективної пам'яті, яку започаткував ще Моріс Хальбвас у 1920-х рр. Саме Хальбвас запропонував тезу про те, що пам'ять є соціальним конструктом і піддається впливу соціальної групи, до якої належить індивід, при чому таких груп одночасно може бути декілька. З означення персональної пам'яті через соціальну групу випливає також поняття колективної ідентичності, тоді як політику пам'яті можна розглянути як сукупність засобів та заходів, спрямованих на підтримання надчутливості соціуму (колективу) до спільного історичного досвіду, зокрема травматичного.

1. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті / В. Артюх // Експерт. Сумський аналітичний журнал. — 2006. — №14. — С. 56–60.

2. Беньямин В. О понятии истории / В. Беньямин // Новое литературное обозрение. — 2000. — № 46. — С. 81–90.

3. Бурдые П. Социология политики / Бурдые П. — М. : Socio-Logos, 1993 — 336 с.
4. Васильев А. Г. Современные memory studies и трансформация классического наследия / А. Г. Васильев // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории. — М. : Кругъ, 2008. — С. 19–49.
5. Вельцер Х. История, память и современность прошлого : [Электронный ресурс] / Х. Вельцер // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 (40–41). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>
6. Гобсбаум Е. Вступ: Винаходження традицій / Е. Гобсбаум // Винайдення традицій / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. — К. : Ніка-Центр, 2005. — С. 12–28.
7. Гриневич В. Історія Другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі / В. Гриневич // Український гуманітарний огляд. — К. : Критика, 2005. — Вип. 11. — С. 9–29.
8. Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів холодної війни: монографія / Грінченко Г. — Х. : НТМТ, 2010. — 336 с.
9. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? / Т. Джадт // Ab Imperio. — 2004. — № 1. — С. 41–71.
10. Евграфова С. М. Память и общество: лингвистические и психологические аспекты / С. М. Евграфова // Память и общество. — Казань : Мастер-лайн, 2001. — С. 173–188.
11. Зерубавель Я. Смерть памяти и память смерти: Масада и Холокост как исторические метафоры / Я. Зерубавель // История и коллективная память. — М. : Мосты культуры, 2008. — С. 193–231.
12. Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн : [Електронний ресурс] / В. Карлова // Науковий вісник Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. — 2008. — Вип. 1. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeVr/2008-01/V_Karlova.pdf
13. Касьянов Г. Danse macabre, голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х) / Касьянов Г. — К. : Наш час, 2010. — 271 с.
14. Климчук М. «Паст енд презент»: винахідники традицій / М. Климчук // Винайдення традицій / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. — К. : Ніка-Центр, 2005. — С. 6–11.
15. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Коннертон П. — К. : Ніка-Центр, 2004. — 184 с.
16. Лиотар Ж.-Ф. Хайдеггер и «Евреи» / Лиотар Ж.-Ф. — СПб., 2001. — 187 с.
17. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Нагорна Л. — К. : ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
18. Нора П. Всемирное торжество памяти : [Электронный ресурс] / П. Нора // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 (40–41). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
19. Нора П. Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция — память. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. — С. 17–50.
20. Руткевич А. М., Психоанализ, история, травмированная «память» / А. М. Руткевич // Феномен прошлого. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. — С. 221–250.
21. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния : [Электронный ресурс] / Ж. Т. Тощенко // Новая и новейшая история. — 2000. — №4. — Режим доступа : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/НІМЕМ.НТМ>

22. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс : [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. — 2005. — №2-3(40-41). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
23. Хаттон П. Х. История как искусство памяти / Хаттон П. Х. — СПб. : Владимир Даль, 2004. — 424 с.
24. Эткинд А. Время сравнивать камни. Постреволюционная культура политической скорби в современной России / А. Эткинд // *Ab Imperio*. — 2004. — № 2. — С. 33–76.
25. Alexander Jeffrey C. Towards a Theory of Cultural Trauma : [Электронный ресурс] / Alexander Jeffrey C. // Режим доступа : http://research.yale.edu/ccs/alexander/articles/2002/alexander_trauma.pdf
26. Finkelstein N. The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering / Finkelstein N. — London : Verso Books, 2000 — 150 p.
27. Giesen B. National Identity as Trauma: The German Case / B. Giesen // *Myth and Memory in the Construction of Community*. — Bruxelles: Bo Strath, 2000. — P. 227–248.
28. Himka J.-P. How Many Perished in the Famine and Why Does It Matter? : [Электронный ресурс] / J.-P. Himka // *Brama*. — 2008. — Feb, 2. — Режим доступа : http://www.brama.com/news/press/2008/print/080202himka_famine.html
29. Khazanov A. Whom to Mourn and Whom to Forget? (Re)constructing Collective Memory in Contemporary Russia / A. Khazanov // *Totalitarian Movements and Political Religions*. — 2008. — Vol. 9. — No. 2–3. — P. 293–310.
30. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire / P. Nora // *Representations*. — 1989. — No. 26 (Special Issue: Memory and Counter-Memory). — P. 7–24.
31. Porat D. Attitudes of the Young State of Israel toward the Holocaust and Its Survivors: A Debate over Identity and Values / D. Porat // *New Perspectives on Israeli History*. — New York University, 1991. — P. 157–174.
- 32 The Holocaust Encyclopedia. — Yale University Press, 2001. — 816 p.